תולדות ג

א. בסיום פרשתנו נאמר „וירא עשו כי רעות בנות כנען בעיני יצחק גו' וילך עשו אל ישמעאל ויקח את מחלת בת ישמעאל גו' על נשיו לו לאשה".

ובמדרש רבהי הובאו ב' דעות בפירוש כתוב זה: „ר' יהושע בן לוי אמר נתן דעתו להתגייר (לעשות תשובה[2]), מחלת שמחל לו הקב"ה על כל עונותיו כו' אמר ר"א אילו הוציא את הראשונות יפה הי', אלא על נשיו, כאב על כאב (ראשונות היו רעות והשניות כמו כן. רש"י לב"ר), ד"א כוב על כוב (קוצים על קוצים), תוספת על בית מלא (בית היתה מלאה נשים נכריות (ארורות. מתנות כהונה) והוא הוסיף לקחת עליהן. רש"י).

ועפ"ז יש לעיין בשיטת רש"י בפירושו על התורה, שפירש „על נשיו" — „הוסיף רשעה על רשעתו שלא גרש את הראשונות", כדעת ר"א במדרש, ואילו לקמן בפ' וישלח עה"פ[3] „בשמת בת ישמעאל" פרש"י „ולהלן קורא לה מחלת . . ג' מוחלין להן עונותיהם . . והנושא אשה . . לכך נקראת מחלת שנמחלו עונותיו" — הרי שנקט כדעת ריב"ל (שנמחלו עונותיו)?

והנה בנוגע להנהגת עשו יש לתווך, דגם בפירושו בפ' וישלח אין כוונת רש"י (כדברי ריב"ל במדרש) „שנמחלו עונותיו" מפני „שנתן דעתו להתגייר", אלא שעצם הענין ד„נושא אשה" יש בו סגולה שמביא למחילת עונות (ע"ד „העולה לגדולה" שהובא ברש"י שם), ולכן נמחלו עונותיו של עשו אף שלא נתן דעתו להתגייר (ואדרבה, „הוסיף רשעה על רשעתו")[4].

וצריך ביאור בנוגע ל„מחלת" עצמה:

מפשטות דברי המדרש מובן, ששתי הדיעות בכוונתו של עשו (אם „נתן דעתו להתגייר" או להיפך) חלוקות גם בטיבה ומהותה של „מחלת בת ישמעאל", אם אשה כשרה היתה: לפי ריב"ל היתה אשה כשירה (ולכך נקראת „מחלת" — שם הרומז על מחילת עונות), ולפי ר"א היתה מרשעת, כנשי עשו הראשונות (וזהו פירוש „על נשיו", שהיתה דומה לנשיו הראשונות).

וא"כ סתרי דברי רש"י אהדדי, דכאן (בסוף פרשתנו) נקט שהיתה מרשעת, ואילו לקמן פי' השם ד„מחלת" ע"ש מחילת עונות, שמזה משמע שאשה כשרה היתה.

[שהרי גם את"ל שעצם הענין ד„נושא אשה" מביא למחילת עונות (גם בלי שינוי מעשים לטוב) — מ"מ, מזה גופא

---

1) סוף פרשתנו.

2) נזר הקודש (השלם) ועץ יוסף לב"ר שם. וראה חי' הרד"ל שם.

3) לו, ג.

4) ראה נחלת יעקב כאן. וראה גם יפה תואר (השלם) לב"ר שם, יפה מראה ועץ יוסף לירושלמי בכורים (פ"ג ה"ג) — דהא דירושלמי שם (ומדרש שמואל פי"ז), „חכם חתן כו' מכפרת", פלג אתנא דב"ר.

וגם לפמשנ"ת במ"א (לקו"ש ח"ה ע' 170. ח"ל ע' 162 ואילך), שלשיטת רש"י בפירושו עה"ת, מחילת עונות דחתן תלוי' בשינוי מעשיו לטוב, הרי עשו לא שינה מעשיו, כמפורש ברש"י כאן ש(אדרבא) „הוסיף רשעה על רשעתו", וצ"ל שנמחלו עונותיו מצד מחלת. ולהעיר מהגירסא בפרש"י „שנמחלו עונותי'" — ראה לקמן בפנים.

שרק היא נקראת בשם „מחלת" (הרומז על מחילת עונות), ולא נשיו הראשונות, משמע, שהיא היתה ראוי' לכך (גם) מצד מעשי' וכו'.

ובפרט לפי הגירסא בפרש"י[5] בכמה כתבי יד — „שנמחלו עונותי'" (ולא „עונותיו"), שמשמע מזה שרק עונותי' נמחלו ולא של עשו, והיינו לפי שהיא היתה כשרה, משא"כ עשו שנשאר רשע].

ב. אבל כד דייקת נראה שקושיא מעיקרא ליתא, כי כוונת רש"י בפירושו כאן אינה כפירוש ר"א במדרש אלא הוא פירוש חדש בדברי הכתובים:

לשון המדרש היא „אילו הוציא את הראשונות יפה הי', אלא על נשיו כאב על כאב כו'"; אבל רש"י שינה וכתב „הוסיף רשעה על רשעתו שלא גירש את הראשונות". ושני שינויים (עיקריים) כאן:

(א) „כאב על כאב" (כוב על כוב) פירושו שהוסיף אשה מרשעת על נשיו הרשעות שהיו לו לפני זה, אבל ל' רש"י „הוסיף רשעה על רשעתו" פירושו שמעשה נישואי מחלת עצמו הוא מעשה של רשעות מצד עשו.

[בדפוסי רש"י הנפוצים ישנה הוספה־הגהה בסוגריים „ר"ל מרשעת על מרשעיות שהיו לו כבר".

אמנם עכצ"ל שאין כוונת המגי' ש־„רשעה על רשעתו" פירושו „מרשעת על מרשעיותיו" („רשעה" בניקוד שבא, ש־אשתו היא רשעה, כמו „מלכות יון הרשעה") — דא"כ הו"ל לרש"י לכתוב „רשעה על רשעותיו"[6]: ומדכתב רש"י „על רשע־תר" משמע, שהרי"ש בתיבת „רשעה" היא בניקוד חיריק (וכמו „והרשעה כולה ב־עשן תכלה"), וקאי על רשעתו של עשו'.

ויותר מסתבר לומר, שכוונת המגי' היא רק לפרש ולבאר, שרשעתו של עשו (שהוסיף על רשעתו שלפנ"ז) היא — שנשא מרשעת על מרשעיותיו שהיו לו כבר.

אבל גם לפ"ז צע"ג איך אפשר לפרש כן בפרש"י[7], שהרי רש"י לא הזכיר כלל שמחלת היתה מרשעת, ואם זוהי כוונת רש"י הי' כותב כן בלשון ברורה: „הוסיף מרשעת" (וכיו"ב)].

(ב) הלשון „אילו הוציא את הראשונות יפה הי'" במדרש באה בתחילת הענין, ואילו רש"י מהפך הסדר וכתב לשון זו („שלא גרש את הראשונות") בסיום הענין.

ג. ויש לומר ששני השינויים תלויים זב"ז:

לפי המדרש, הרשעות של עשו היתה בזה שנשא עוד מרשעת, „כאב על כאב", ומ"ש „אילו הוציא את הראשונות יפה הי'" היא רק הקדמה להוציא מדעת ריב"ל (שלפנ"ז) ש„נתן דעתו להתגייר", שא"א לומר כן, כי אם כן הי' לו לגרש את הראשונות:

משא"כ לדעת רש"י לא היתה מחלת מרשעת, וזהו שכתב רש"י „הוסיף רשעה על רשעתו שלא[8] גירש את הראשונות",

---

5) וישלח שם.

6) או „רשעיותיו", „רשעניותיו" (ע"ד סנהדרין קיב, א וברש"י שם).
ובדפוס א' דפרש"י (וכן בא' מכת"י רש"י ש־תח"י) „רשעה על רשעה", ובזה אפשר לפרש מלשון „מרשעת". וראה הערה 9.

7) ובכמה כת"י רש"י שתח"י „רשע (רשעה) על רשע (רשעו)".

8) וכן צ"ע לפירושו, סיום ל' רש"י „שלא גירש את הראשונות" — ראה הערה 10.

9) בדפוס ראשון דפרש"י „ולא גירש כו'". ולהעיר, שלגירסתו „הוסיף רשעה על רשעה", יש

כלומר, שזו עצמה היא הרשעות שהוסיף עשו עתה[10], שלא גירש את הראשונות, כדלקמן סעיף ד.

ומוכרח מתוכן הפרשה שמחלת לא היתה מרשעת, שהרי[11] כל הטעם שנשא עשו את בת ישמעאל הוא לפי שראה „כי רעות בנות כנען בעיני יצחק אביו", ורצה לעשות נח"ר לאביו ולישא אשה שתהי' ישרה בעיניו, ולכן הלך לישׂ־מעאל[12] לישא אשה מיוחסת דוקא [שזהו דיוק לשון הכתוב „וילך עשו אל ישׂ־מעאל) ויקח את מחלת בת ישמעאל בן אברהם" — שלכאורה „בן אברהם" מיו־תר, ומאי קמ"ל[13]? אלא שבזה מדגיש הכתוב שעשו נשא אשה מיוחסת דוקא, בת „בן אברהם"] — וא"כ מסתבר לומר שלקח אשה כשירה[14], ולא אשה כנשיו הראשונות שהיו „מורת רוח ליצחק ול־רבקה"[15].

ד. ועדיין הדברים טעונים ביאור — דאיך אפשר לומר שרשעתו היא בכך „שלא גירש את הראשונות", דמה זה שייך ל„ויקח את מחלת גו'"? הרי ה־רשעות „שלא גירש את הראשונות" היתה אצלו ענין מכו"כ זמן (מאז נשא אותן), ומהו הענין שאז „הוסיף רשעה על רש־עתו (בכך) שלא גירש את הראשונות"?

ויש לומר הביאור בזה — בפשטות:

הרשעות של עשו בלקיחת נשיו הרא־שונות לא היתה רק שנשא נשים כאלו שהיו „מורת רוח ליצחק ולרבקה", אלא גם מפני הצביעות והרמאות בנישואין אלה, וכפרש"י עה"פ[16] „ויהי עשו בן אר־בעים שנה" — „עשו הי' נמשל לחזיר כו' החזיר הזה כשהוא שוכב פושט טלפיו לומר ראו שאני טהור, כך אלו גוזלים וחומסים ומראים עצמם כשרים, כל מ' שנה הי' עשו צד נשים כו' כשהי' בן מ' אמר אבא בן מ' שנה נשא אשה אף אני כן".

וזהו גם שאומר (הכתוב ו)רש"י בסוף פרשתנו — „ויקח את מחלת גו' על נשיו", „הוסיף רשעה על רשעתו שלא גירש את הראשונות" — דכשם שנישואיו הרא־שונים היו מעשה צביעות (שיאמרו שמת־

לפרש שהיו ב' חטאים: א) נשא אשה מרשעת (ראה הערה 6), ב) ולא גירש את הראשונות.

10) אבל אין לומר שב„לא גירש את הרא־שונות" בא רש"י לבאר תוכן רשעתו הקודמת של עשו (שעלי' הוסיף עתה עוד רשעות — „(רשעה) על רשעתו") — שלא גירש את הראשונות [ולכאורה כן מפרש בעל המגי' בפרש"י] — כי (א) א"כ לא נזכר ברש"י כלל מהי רשעתו של עשו עתה. (ב) ועיקר: רשעתו הקודמת של עשו היא מה שנשא נשים אלו, ומהיכי תיתי לומר שגירש את הראשונות, שבשביל זה צריך רש"י להדגיש (ש„על נשיו" פירושו) „שלא גירש את הראשונות".

11) ראה יפה תואר לב"ר שם.

12) להעיר מרש"י חיי שרה כד, מט.

13) ועכ"פ הו"ל לאמרו בתחילת הכתוב, „וילך עשו אל ישמעאל בן אברהם" (יפ"ת שם).

14) ראה גם גו"א סוף פרשתנו (ד"ה אחות נביות).

ועפ"ז מתורץ גם זה שנמחלו עונותיו של עשו (להגירסא „שנמחלו עונותיו"), גם להסברא שצ"ל שינוי מעשיו לטוב (ראה הערה 4) — כיון שלקח אשה כשירה. ואע"פ שהיתה בזה רשעות („הוסיף רשעה כו'"), מצד הצביעות שבזה (כדלקמן סעיף ד) — מ"מ, כיון שבפועל לקח אשה כשירה, יש בנישואין אלה כדי לפעול מחילת עונות. וק"ל.

[וי"ל, שזהו הטעם שענין זה (דנושא אשה מוחלין לו כו') נרמז אצל נישואי עשו ומחלת דוקא, ללמ־דנו, שגם שינוי מעשה כזה מספיק לפעול מחילת עונות. וראה יפ"ת ונזר הקודש לב"ר שם. לקו"ש ח"ל ע' 7-166].

15) פרשתנו כו, לה ובפרש"י. שם כז, מו.

16) כו, לד.

נהג כיצחק אביו), כך גם בנישואי מחלת הוסיף רשעות מעין רשעתו הקודמת, שלקח אשה כשירה רק כדי[17] שיאמר יצחק שחוזר בתשובה, בה בשעה שזה לא הי' אלא צביעות[18], שהרי „לא גירש את הראשונות"[19]. כלומר: נישואי אשה כשרה בה בשעה ששאר נשיו אינן כש־רות מורה שנישואין אלו הן צביעות ורשעות.

[ולפי"ז, התיבות „על נשיו" שבכתוב, לא באו ללמד את הצד השווה של נשי עשו (ע"ד הנ"ל במדרש — „כאב על כאב"), אלא לתאר את רשעתו של עשו, דאע"פ שלקח עתה אשה כשרה, מ"מ הי' זה „על נשיו" — „שלא גירש את הרא־שונות"].

ה. מ„ינה של תורה" שבפירוש רש"י:

סיפורי התורה בכלל, אינם סיפור בעלמא ח"ו, אלא בגלל ההוראות ב־עבודת השם[20] הטמונים בהם (תורה מל־שון הוראה). וכ"ש וק"ו סיפורי תולדות עשו ש„לא היו ספונים וחשובים ל־פרש"י[21] אותם בתורה, שכל הפרטים בהם שבאו בתורה, יש בהם הוראה בעבודת בני ישראל.

ומזה מובן גם בענייננו, שהסיפור שבסוף פרשתנו אודות נישואי עשו עם מחלת בת ישמעאל, נוגע לעבודת בני ישראל. ובזה גופא יש לימוד מיוחד ע"פ פירוש רש"י ש„רשעתו" של עשו היא „צביעותו". כלומר: החסרון שבצביעות אינו רק משום שהיא מטעה ומרמה, אלא שה„צביעות" עצמה היא (עיקר) „רשעתו" של עשו.

ויובן זה בהקדים החילוק הכללי בין תולדות עשו שבפ' תולדות לאלו שבפ' וישלח — שבפרשתנו מסופר (בעיקר) או־דות עניני עשו השייכים ליצחק („ואלה תולדות יצחק"), משא"כ בפ' וישלח באו קורות עשו בשייכות ליעקב.

והבדל עיקרי ביניהם: בנוגע ליצחק השתדל עשו לרמות אותו שיחשוב ש־צדיק הוא, וכפרש"י עה"פ[22] „כי ציד בפיו", ואילו כלפי יעקב אחיו הלך ב־מלחמה גלוי.

וב' ענינים אלה של עשו הם הוראה בעבודת כאו"א מישראל, שיש שני סוגי רע — רע גלוי, ורע נעלם המכוסה וטמון בטוב. וכשם שצריך לעמוד בכל התוקף נגד רע הגלוי (שאי אפשר לטעות בו) — כך, ויתר על כן, צריך להזהר מפני תערובת טוב ורע, רע נעלם, ואדרבה — המלחמה נגד רע זה היא קשה יותר.

וע"ד שמצינו אצל יעקב עצמו, ששהה בבית לבן עשרים שנה, ואילו היותו עם עשו לא נמשכה אלא יום א' בלבד (כמו שנאמר[23] „וישב ביום ההוא עשו לדרכו

---

17) ועפ"ז יש לבאר מה שהתיבות „בת ישמעאל בן אברהם" הם ב„קדמא ואזלא", שזה מורה שעשו פרסם שהוא נושא את נכדתו של אברהם. וראה כת"י רמזי התורה לר' יואל (הובא בתו"ש פרשתנו ע' תתשיז): בת ישמעאל בן אברהם מוכתר בתגין, כלומר מיוחסת לקח כו'.

18) ראה גם פירושי התורה לבעלי התוספות (ירושלים, תשד"מ) וישלח שם: וכל זה עשה עשו לרמות אביו.

19) ברמב"ן כאן (כח, ה), שבלקיחת מחלת „ש־מע לעשות רצון אביו", וזה ש„לקח אותן על נשיו ולא גרש את הרעות, כי הלך על תאוות נפשו יותר מרצון אביו". אבל מלשון רש"י „הוסיף רשעה כו'" מובן, שיש כאן הוספת רשעות חדשה, והיינו לפי שעשה כן רק לרמות את אביו, כבפנים.

20) ראה זח"ג קנב, א. ע"ש.

21) ל' רש"י ר"פ וישב.

22) פרשתנו כה, כח.

23) וישלח לג, טז.

שעירה"), ומבואר בזה[24], כי „לבן ה־ארמי" ענינו גניבת דעת ורמאות, וכדי להתגבר על רמאות ולבטלה דרוש זמן רב, משא"כ עשו שהלך במלחמה גלוי' נגד יעקב, רומז על (זהו) רע גלוי, שעל זה התגבר יעקב במהירות.

ויש לומר, שהרמאות והצביעות של עשו כלפי יצחק היא פחותה וגרועה יותר מה„רמאות" של לבן כלפי יעקב. דהנה בהעלמת רע בטוב, יש ב' אופנים: א) ע"י העלמת הרע כפי האפשרי, ב) ע"י הדגשת ופרסום הטוב. שזהו החילוק בין לבן לעשו, שלבן רק רימה את יעקב שלא יכיר מחשבתו הרעה, אבל עשו התנהג כחזיר הזה, ש„פושט טלפיו לומר ראו שאני טהור", שלא זו בלבד שמסתיר את הסימן הטמא שבו אלא שעושה מעשה לפרסם „כשרותו" — והעבודה לברר רמאות זו קשה הרבה יותר מ־ביטול רמאות סתם.

וי"ל שזהו גם הטעם שהתורה מספרת אודות נישואי עשו עם מחלת בת ישמעאל, שבזה מגלה לנו הכתוב עד כמה היא צביעותו של עשו, שהלך בזה באופן של „הוסיף רשעה על רשעתו", ש„פשיטת טלפיו" היתה עד כ"כ, שבגלל זה לקח אשה כשירה באמת, בה בשעה שנשאר להיות עשו הרשע, שכל רשעתו הקודמת לא סרה ממנו כלל, „לא גירש את הראשונות".

ומזה הוראה לכל או"א מישראל, עד כמה יש להזהר מענין הצביעות, כי אפשר שהיצר יסכים שהאדם יעשה מעשים טובים, ורשעתו עדיין לא סרה ממנו כלל!

---

24) ראה מאמרי אדה"ז — הקצרים (ע' תנב־ג), נעתק (בקיצור) לקמן בפנים סעיף ו. וראה גם אוה"ת ויצא רכב, א (ושם רכו, א באו"א קצת). סה"מ תרע"ח ע' פג.

ו. לפי ביאור זה בענינו של עשו הר־שע, יש להבין יותר גם דברי רבינו הזקן בטעם אריכות גלות זה האחרון, וז"ל[25]:

„ענין אריכות הגלות הזה מגלו' ה־קדמוני', צריך להבין מלחמות יעקב עם עשו שהי' בזמן קצר שנלחם עמו ונצחו, ובלבן נשתהה כ"ב שנים . . עד שנאמר[26] ויבא יעקב שלם[27]. [והביאור] לפי ש־עשו . . מה שלבו חפץ כן ימהר לעשותו שהלך בשרירות לבו רק רע כל היום והכל בגלוי אומר מה שרוצה ואינו בר־מאות, ונקל להלחם עמו שלא לעשות כרצונו בכל הדברים אשר הוא חושק ומתאוה . . וכן בדורות הראשונים היו בגלוי מי שהי' רשע לא הי' בוש מלעשות רע . . ולפיכך ארז"ל[28] דורות ראשונים שנתגלה עונם נתגלה קצם, אבל דורות האחרונים שלא נתגלה עונם כו', לא נתגלה פי' שמכסים עונם ואינו ניכר הגניבת דעת הבריות שהוא יכול לעשות עבירה . . אך בסתר, ויבוש מלעבור ב־גלוי . . הרע נסתר ונטמן ומכסה עצמו בעבודת ה' . . וזה הי' מלחמת יעקב עם לבן שהי' רמאי ביותר והי' קשה ביותר כי הי' צריך ג"כ להתנהג עמו ברמאות כי א"א בלאו הכי, ולכן נמשך זמן רב משך מלחמתם וזהו אריכות הגלות הזה שהוא בחי' לבן". עכ"ל.

ולכאורה אינו מובן: ידוע שגלות זה האחרון הוא גלות אדום, ש„עשו הוא

---

25) נסמן בהערה הקודמת. — כאן נעתק נוסח השני הנדפס שם.

26) וישלח לג, יח.

27) ראה רש"י (וישלח שם, יז. רש"י ישן סוף פרשתנו. ועוד) — שעד אז שהה כ"ב שנה. ובנוסח הראשון של המאמר „עשרים שנה" — הזמן ששהה בבית לבן עצמו (ויצא לא, מא). וראה סה"מ תרע"ח שם.

28) יומא ט, ב.

אדום"[29], וע"פ הנ"ל מבואר שגלות זה שייך ללבן דוקא, ולא לעשו שהלך בגלוי "ואינו ברמאות"?

וע"פ הנ"ל מתורץ, כי בעשו גופא יש ב' אופנים: כלפי יעקב אחיו הלך עשו במלחמה גלוי', ולכן התגבר עליו יעקב בלא שהיית זמן ארוך (ומלחמתו של יעקב נגד מדת ה"רמאות" היתה בהיותו אצל לבן הארמי, ולפיכך הוצרך לשהות שם עשרים שנה): משא"כ כלפי יצחק אביו, התנהג עשו ברמאות, ועוד יותר מרמאות של לבן כנ"ל, ו"בירור" זה של עשו קשה עוד יותר מבירורו של לבן.

וזהו הטעם שגלות זה האחרון (שעבודתו היא לבטל רמאות זו כנ"ל) הוא גלות אדום דוקא, שנמשל לחזיר (כדאיתא במדרש[30] "ואת החזיר זו אדום"), ש"פושט טלפיו לומר ראו שאני טהור" — שזהו הטעם לאריכות הגלות הזה, לפי שעיקר הבירור שבו הוא לבטל רע נעלם כזה, שנוסף על שהוא מעורב בטוב (כמו אצל לבן), עוד זאת, ש"פושטים" (מדגישים) הטוב לחוץ ובחוץ לומר "ראו שאני טהור".

ז. ויש לומר הטעם שצביעות זו של עשו היתה רק כלפי יצחק — ע"פ הידוע[31] בענין ברכות יצחק, שזה שרצה יצחק לברך את עשו דוקא, הוא לפי שיצחק "הביט" על עשו, ראה אותו כפי שהוא מצד שרשו, וראה את הטוב הגנוז בו (כנשמות הגרים שיצאו ממנו, "כמו[32] ר' מאיר, ואונקלוס, ושמעי', ואבטליון, ועובדי'"), ואמר שע"י הברכות יצא טוב זה מן ההעלם אל הגילוי (גם אצל עשו עצמו), באופן שיבטל לגמרי את הרע שבו.

וכן בענינו: ה"טוב" שבעשו — שהוא הנותן מקום לרמאות שלו, לערב טוב עם רע ועד לפשוט את טלפיו ולומר אני טהור כו' — הוא מצד הטוב הגנוז שבשרשו, ולכן הבירור של רע זה שבעשו שייך ליצחק דוקא.

וזהו ג"כ תוכן עבודתם של ישראל בגלות זה האחרון, גלות אדום, לברר גם רע זה של עשו (אבי אדום), עד עת קץ שאז יתגלה הטוב הגנוז שבו (כפי שהי' נראה אצל יצחק[33]).

וע"ז מהפכים גם את "אדום" לטוב — כמחז"ל[34] "עתיד חזיר ליטהר" (המרמז גם על אדום, "את החזיר זו אדום") — בקיום היעוד[35] "ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו והיתה לה' המלוכה", במהרה בימינו ממש.

(משיחות ש"פ תולדות וש"פ וישלח, תשכ"ז; ש"פ ויצא תש"מ)

---

29) וישלח לו, א.

30) ויק"ר ספ"ג.

31) תו"א פרשתנו כ, ג. ובכ"מ.

32) ל' אדה"ז בתו"א שם.

33) ולהעיר שלעת"ל יאמרו ליצחק דוקא "כי אתה אבינו" (ישעי' סג, טז. שבת פט, ב. תו"א ויצא כא, ג. כב, ג. ובכ"מ).

34) מרז"ל בלשון זה הובא בשל"ה פ' חיי שרה, ובכ"מ (נסמנו בלקו"ש חי"ב ע' 175. וע"ש באורך).

35) עובדי' בסופו. — וראה לקו"ש ח"כ (ע' 153. ע' 165 הערה 69). חכ"ה (ע' 175 הערה 71).